

ארבעת המינים

זהר עמר

ולקחתם לכם ביום הראשון
פרי עץ הדר כפת תמרים
וענף עץ-עבת וערבי-נחל
ושמחתם לפני ה' אלהיכם שבועת ימים

תוכן עניינים

5	פתח דבר
9	פרק ראשון: ההיבט הרעיוני
9	הזיקה של ארבעת המינים למים והקשר לחג הסוכות
14	הזיקה שבין נטילת ארבעת המינים להנפת העומר, קרבן שתי הלחם והביכורים לבקשת גשם וטל לברכה
16	ארבעת המינים מייצגים את ארץ-ישראל לחבליה השונים
18	חג הסוכות חגה של ארץ-ישראל
20	פרק שני: אתרוג
20	זיהוי ארבעת המינים
22	מהו 'פרי עץ הדור'
25	סוגיית האתרוג: בין תיאוריה לאמת מדעית
29	הממצא הבוטני-ארכיאולוגי
30	מהם זני האתרוגים שהיו בארץ-ישראל בתקופת חז"ל? גדולים וקטנים * צורת האתרוגים * אתרוג כושי * אתרוג ב'דפוס' * אתרוג 'תיום' * אתרוג מתוק
37	עץ שפריו ועצו שווים
38	האתרוג - עץ הדעת
41	אתרוגים 'מורכבים' ו'מוכלאים'
41	מהי הרכבה
42	ממתי החלו לחשוש לאתרוגים מורכבים?
46	גידול אתרוגים ובעיית ההרכבות בארץ-ישראל בעת החדשה
50	בעיית האתרוגים המורכבים
50	היחס בין הרכבה להאבקה וטעם איסור כלאיים
53	הגדרת מין אתרוג 'טהור'
53	איסור כלאיים והפן הרעיוני שבנטילת ארבעת המינים כשרים
55	בשבחי אתרוגי ארץ-ישראל בעת החדשה

עריכה לשונית והגהה:

ד"ר ירון סרי

עיצוב עטיפה:

דקלה דנינו

מסת"ב: 4-4-90818-965-978

©

כל הזכויות שמורות למחבר, תש"ע

כתובת המחבר:

נווה-צוף (חלמיש), ד"נ מודיעין 71945

הפקה: א. אורן הפקות דפוס בע"מ, תל-אביב

58	פרק שלישי: הדס
58	ענף עץ-עבות
60	תוספת הדסים
61	כמה הדסים הוסיפו?
61	כמה הוסיפו?
62	הטעמים לתוספת הדסים
64	תוספת הדסים במטבעות היהודים משלהי בית שני
66	ומתקופת המשנה
66	תוספת הדסים וערבות: מתקופת הגאונים ועד ימינו

69	פרק רביעי: ערבה ¹
70	ערבה וצפצפה: זיהוי מדעי ומסורת הלכתית
71	הפן הבוטני
74	הפן הלשוני
74	הפן המורפולוגי
76	מגל ומסור
77	סיכום ומסקנות

80	פרק חמישי: סוגיית 'לולב היבש' ואספקת ארבעת המינים
82	באירופה בימי הביניים
82	תפוצת ארבעת המינים
84	לולב
86	אתרוג
87	הדס וערבה
89	'לולב היבש' במקורות חז"ל
91	הגדרת 'לולב היבש'
95	מנהג צרפת ואשכנז לגבי לולב והדסים היבשים
101	סיכום ומסקנות
	מקורות לאיורים

ולקחתם לכם ביום הראשון, פרי עץ הדר כפת תמרים,
וענף עץ-עבות, וערבי-נחל; ושמתם לפני ה' אלהיכם
שבועת ימים (ויקרא כג מ)

פתח דבר

חוברת זו מוקדשת לארבעת המינים, שמצווה על האדם בישראל ליטול בחג הסוכות. הואיל ונושא זה כבר זכה לספרות תורנית ומחקרית ענפה, תכליתה של אסופה זו הוא להציג היבטים אחדים: את הפן הרעיוני, הבוטני, ההיסטורי וההלכתי. לכל אחד מארבעת המינים הקדשנו פרק נפרד, לבד מן הלולב שהתייחסנו אליו באופן ספורדי לאורך כל החיבור – ובמיוחד בפרק האחרון. כמה מן המאמרים פורסמו בעבר בכמות שונות והובאו כאן לאחר עדכון והרחבה. אף שהמאמרים עוסקים בנושאים ספציפיים, בין השיטין, בהערות ובכתוביות לאיורים מופיעה התייחסות לעניינים נוספים אחרים. מאחר שמדובר באסופת מאמרים ולא בספר הכתוב באופן שיטתי, לא מן הנמנע שתיתכנה פה ושם חזרות על דברים. אנו גם מודעים לכך שרבים מן העניינים הנזכרים בחוברת זקוקים להרחבה ולדיון מעמיק יותר, אך אם כבר הצלחנו להביא אותם למודעות קהל הקוראים, דינו.

חלק לא מבוטל מן המאמרים עסק בויהוי ארבעת המינים במסורת היהודית ובזנים הכשרים לקיום המצווה. במוקד העניין עומד זיהוי של 'פרי עץ הדר' עם האתרוג – עץ פרי שמוצאו כפי הנראה בדרום-מזרח אסיה והיה ידוע בארץ-ישראל כבר בתקופת המקרא. מדובר בגידול שהיה ללא ספק חריג בתרבות החקלאית של ארץ-ישראל כגידול שלחין, הנושא פירות רוב חודשי השנה ובעל צורה מיוחדת ונאה. דומה שעד תקופת ימי הביניים לא היו ידועים במזרח הקרוב פירות אקזוטיים כדוגמתו ולכן אין מתאים ממנו להיקרא 'פרי עץ הדר'. לכל ארבעת המינים זיקה למים, ובמיוחד לאתרוג שנחשב לפרי 'מפונק' ורגיש יחסית בגידולו ובזבזני בצריכת מים איכותיים, על אף המחסור התמידי של גשמי ברכה בארץ. נטילת ארבעת המינים בימי שאלת הגשמים אינה מקרית אפוא, שכן הללו משמשים בעבורנו 'פרקליטין למים' (ירושלמי, תענית א, א, סג ע"ג).

מאסופה זו עולות כמה מסקנות חשובות, להלן יפורטו העיקריות שבהן. ראשית, יש הבדל גדול בין הקריטריונים הנזכרים בספרות חז"ל לכשרות ארבעת המינים

ובין הדרישות המקובלות בימינו. במהלך הדורות האחרונים הולכת וגוברת המגמה של דקדקנות והידור יתר, לעתים בשל נסיבות היסטוריות שהזמן גרמן. דוגמה מובהקת לכך היא החשש מפני ההרכבות באתרוגים, תופעה חדשה יחסית, שנזכרה לראשונה במקורותינו רק לפני כחמש מאות שנה והפכה להיות משמעותית ביותר רק החל ממחצית המאה התשע-עשרה כפי הנראה. על פי איורים קדומים היו בתקופת חז"ל כמה זני אתרוגים, הדומים למראית עין בצורתם לאלה שבימינו, אלא שבשום מקום במקורות אין חיוב מפורש ליטול זן מסוים. לאמתו של דבר, החקירה ה'מדעית' לזיהוי זני האתרוגים הקדומים שהיו בתקופת המשנה והתלמוד היא בלתי אפשרית, וכן ההתחקות אחר אתרוגים 'טהורים' שגדלו בארץ-ישראל על פי המקורות בעת החדשה, למשל בשכם, אם אלפחם, בואדי קלט ובכפרי הגליל, כבר אינה פשוטה. הדיון שערכנו בקובץ זה על המשמעות ההלכתית של סוגיית ה'הרכבות' מן ההיבט ההיסטורי והבוטני מלמד שחזקתם של האתרוגים הכשרים המוחזקים כבלתי מורכבים מתקבלת רק על פי מסורת מהימנה והשגחה קפדנית. ואף על פי כן, ייתכן שבגלל המודעות הרבה בימינו לעניין האתרוגים המורכבים מדובר כיום בתופעה שולית יחסית. מסקנה זו מקבלת את אישושה בתוצאות של מחקר גנטי שפורסם בשנים האחרונות וממנו עולה שכל הזנים המוחזקים כזנים 'טהורים' דומים זה לזה מבחינה גנטית ורחוקים מהדרים אחרים. דומה שיידרשו מחקרים נוספים כדי לבסס קביעה זו.

גם הגדרת המונח 'מהודר' עברה תמורות: מכינוי הנגזר משמו של האתרוג ועד לפרי נקי מכל כתם. עד כדי כך שבעבר יצאו חכמי ישראל נגד המתהדרים באתרוגים יקרים ומזולזלים באתרוגים שנשרטו מחמת גידולם (שו"ת המב"ט, ג, סימן מט). היו שקראו להעדיף את אתרוגי ארץ-ישראל הכשרים, שאותם נטלו אבותינו, אפילו אם היו פחות נאים (אגרת ר' יעקב ספיר) מאלה שהובאו מחו"ל וכשרותם מוטלת בספק (קונטרס 'עץ הדר' לראי"ה קוק). הגישות השונות קשורות גם לפרשנויות השונות למשמעות ה'חזוית'; אחד מפסולי האתרוג (משנה, סוכה ג, ו; ובהרחבה מאמרו של א"א שמש, תחומין כא (תשס"א), עמ' 57-64), וברור לגמרי שרוב האתרוגים המגודלים בימינו שמורים ונקיים יותר מבעבר. למונח 'אתרוג מהודר' יש עוד הגדרות: כך, למשל, אצל יהודי תימן הדרם של הלולים והאתרוגים היה ניכר גם בגודלם (השוו מגן אברהם, סימן תרעב, ס"ק ג).

כאמור לגבי האתרוגים, כך בעניין הלולב: לא מצאנו במקורות חז"ל התייחסות כלשהי לזנים מיוחדים שיש ליטול לשם מצוות לולב. האזכור הראשון הידוע לנו באשר להעדפת זן מסוים הובא אצל הרא"ש שחיבב זן של לולב שעלעליו העליונים כפופים: 'ואני אוהב אותו יותר לצאת בו, לפי שאין העלין נחלקין ותיזמתו קיימת'

(שו"ת הרא"ש, כלל כד, ס"י; וסיכום דברי הראשונים בבית יוסף, או"ח, תרמה, ט). אם בעבר התייחסו רק לזני פירות התמר, הרי שבימינו התפתח בארץ (בקיבוץ טירת צבי) ענף גידול חקלאי רווחי של זן תמר (דרי) ללולב הנחשב למהודר ביותר. סוגיה מפורסמת שהעסיקה את הפוסקים בדורות האחרונים היא שאלת כשרותו של התמר הקנרי ומיני דקלים אחרים (מבחינה בוטנית) שנפוצים כיום בארץ כצמחי נוי. חלק ניכר מן הפוסקים התייחס לשאלה העקרונית האם מותר בכלל להשתמש בעץ תמר שפירותיו אינם נאכלים כרגיל. בסופו של דבר, מי שמשתמש במינים אלה יש לו על מה שיסמוך. במקרה דנן השיקולים ההלכתיים העומדים לפנינו אינם צריכים להתייחס רק לעניין אכילות פירות התמר או האם התמר הקנרי ואחרים נחשבים מבחינה הלכתית למין הנכלל ב'כפות תמרים'. ארבעת המינים מייצגים את טבעה וחקלאותה של הארץ (השוו רמב"ם, מו"ג, ג, מג). בעת העתיקה היה רק התמר המצוי (*Phoenix dactylifera*) לזניו שכיח בארץ-ישראל ומן הראוי שבחג הסוכות יהדר אדם לכתחילה ליטול לולב דווקא מעצים שנשתבחה בהם ארץ-ישראל. ברוח זו התגייסו רבים מחכמי ארץ-ישראל והגולה לפני כמאה שנה למען העדפת אתרוגי הארץ – ולא רק בשל החשש להרכבה. עניין זה עולה בקנה אחד עם הרעיון שחג הסוכות – חגה של ארץ-ישראל – הוא שבח והודיה לקב"ה שנתנה לנו ירושה (אברבנאל לדברים טז). ואין לך זיכרון גדול יותר מנטילת לולב, שבאמצעותו אנו מצווים להודות ולהלל על שזיכנו ה' במיטב המקומות שבעולם' (הרמב"ם, שם).

יתר על כן, נטילת ארבעת המינים מהווה דוגמה מובהקת לכך שהמצוות ניתנו לעם ישראל היושב בנחלתו: בארץ-ישראל ניתן לקיים מצווה זו באופן טבעי ובהידור, שכן הללו מצויים כאן בשפע – בניגוד למציאות שהייתה בעבר בגלות אירופה ובאזורים אחרים. להיבט זה הקדשנו את הפרק החותם את החוברת, שם הראינו, למשל, כיצד נדחקו באירופה הקרה להתיר 'לולב היבש' או לולב שהתיזמת שלו נחלקה, שכן בקושי ניתן היה להשיג לולב כשר (רא"ש לסוכה לב ע"א) ועתה עם שיבת ציון ניתן להשיג ללא שום קושי כל אחד מארבעת המינים.

עניין אחר הוא סוגיית הלולב: האם הוא ניטל פתוח או סגור. מספרות חז"ל עולה שלולב שנפרדו עליו – כשר, ובימינו כולם נוטלים את הלולב שעלעליו דבוקים וסגורים. מתחריטי המטבעות הקדומים (מתקופת המרד הגדול) ומפסיפסים של בתי כנסת עתיקים ניתן לראות ששתי האפשרויות קיימות. כאן המקום להתייחס למשקלו של הממצא הארכיאולוגי ולפרשנותו ביחס להלכה. נראה שיש לנקוט כאן משנה זהירות: פעמים שהאיורים משקפים מציאות היסטורית אותנטית ומדויקת כמו, למשל, בתיאור זני האתרוגים: יש כאלו עם פיטם ובלעדיו, יש חלקים ויש

מגובששים, יש בעלי 'חגורה' ועוד, וסביר להניח שהאומנים לא בדו תבניות אלה מלבם. אין להוציא מכלל אפשרות שלפעמים העיטורים נעשו משיקולים אומנותיים גרידא, ומשום כך קשה להסיק מסקנות הלכתיות באופן נחרץ מן העובדה שבחלק מהאיורים האתרוג מופיע עם הפיטם כלפי למעלה ובאחרים העוקץ הוא זה המופנה כלפי מעלה. גם מספרם של המינים בכל מערכת העסיק רבות את המחקר: האם הופעת מין אחד בלבד מכל אחד מהפרטים במטבעות ברכוכבא משקף את גישתו של ר' עקיבא – בניגוד לדעת ר' ישמעאל (משנה, סוכה ג, ד), ואם כן, כיצד נסביר את התופעה המשתקפת במטבעות המרד הגדול – מערכות של שני לולבים ואתרוג אחד או שני אתרוגים ולולב אחד? כמעט ברור שכאן לא ביקש האומן לשקף מסורות הלכתיות שונות. דוגמא מובהקת היא העובדה שבכמה מקומות, דוגמת פסיפס בית הכנסת של חמת טבריה, מופיע האתרוג פעם אחת אגוד לשאר המינים לכאורה, ואילו באיור השני באותו פסיפס הוא מופיע כמנהג המקובל בימינו – בנפרד. לעניות דעתי, גם במקרה דנן אין די בכך כדי לקבוע שהיו מנהגים שונים באגידת ארבעת המינים. סוגיה אחרת שנדונה באסופה זו היא הימצאות פירות על ההדסים המופיעים במטבעות העתיקים והפרשנות שניתן לייחס לכך.

נחתום בפן רעיוני נוסף. כאשר עמד המקדש על מכונו הוא שימש גורם מלכד וכך נעשו כל ישראל חברים (בבלי, גדה לד ע"א); לאחר חורבנו, ניטלים ארבעת המינים 'זכר למקדש' בכל ימי חג הסוכות. זהו היסוד למדרשים הרואים בארבעת המינים ייצוג סמלי לכל שכבות החברה היהודית ולאחדותן. כאמור, ארבעת המינים מייצגים הן את המגוון העשיר של צמחיית הארץ והן את הניגודיות של בתי הגידול שלהם, ומשום כך נטילתם כאן בארץ-ישראל יש בה כדי לסמל את תהליך קיבוצם של כל נדחי ישראל ונטיעתם בנחלתם.

לבסוף ברצוני להודות לכל ידידי המלומדים שעברו על טיוטת כתב היד, על שהאירו את עיני והעירו את הערותיהם: פרופ' משה ברייזוס, ד"ר יהושע קליין וד"ר אברהם אופיר שמש. תודה גם לד"ר ארי שפר ומר אליעזר תגרי שהעשירו אותי בידעיותיהם. תודה מיוחדת לד"ר ירון סרי על העריכה הלשונית, לגב' דקלה דנינו על סיועה בעיצוב העטיפה ולרחל וצבי שפיגלמן – כולם יבואו על הברכה.

פרק ראשון:

ההיבט הרעיוני

טעמים רבים ניתנו לבחירת ארבעת המינים; חלקם בדרך הרמז והדרש וחלקם קשורים לפן הריאלי. הצד השווה שבכל ההסברים שמדובר בארבעה מיני צמחים, המסמלים תכונות שונות – לעתים מנוגדות – מבחינת מראם, ריחם וטעמם.¹ כאן ברצוננו להתעכב על הטעם המשותף לארבעת המינים – בית גידולם: לכולם יש זיקה למים, מקור החיים, שבלעדיהם לא הייתה קיימת אפשרות לקיים חקלאות בארץ-ישראל הקדומה.²

הזיקה של ארבעת המינים למים והקשר לחג הסוכות

זיקת ארבעת המינים למים קשורה לחג הסוכות, שבו נוטלים את ארבעת המינים. כמו רוב חגי ישראל, יש לקיום המצווה ולמועדה משמעות דתית וחקלאית. חג האסיף היווה בעבור החקלאי העברי, שהיה קשור קשר אמיץ לאדמתו, מועד שחותם שנה חקלאית ומציין את פתיחתה של שנה חקלאית חדשה. מבחינה אקלימית מהווה חג הסוכות את תקופת המעבר: הוא מצוי בין עונת הקיץ ובין עונת החורף; בין תקופת היובש ובין תקופת הגשמים. לפרט זה משמעות קריטית לחקלאות הבעל הארץ-ישראלית דווקא אשר 'למטר השמים תשתה' (דברים יא, יא). התלות של החקלאות במים, על רקע חוסר הוודאות באשר לכמות המשקעים בארץ – אם תהיה זו שנה גשומה או שחונה – עמדה במרכז תפילתם הן של האדם העברי בימי קדם והן של זה בן ימינו. תפילתו הראשונה של הכהן הגדול בעת צאתו מקודש הקודשים הייתה 'שתהא שנה זו גשומה'.³

1. ראו במדרשים בויקרא רבה ל, ח-יד.

2. על רעיון זה כבר עמד א' שפר: A. Schaffer, "The Agricultural and Ecological Symbolism of the Four Species of Sukkot", *Tradition* 20 (1982), pp. 128-140.

3. בבלי, יומא נג ע"ב.

ולמה ערבה בחושענא רבה לפי שהערבה גדילה על המים ואז נידונים על המים...

והיו קושרים הבהמות בענפי ערבה: 'אסרו חג בעבתים עד קרנות המזבח' ואומר: רבונו של עולם, מה שנדרנו הבאנו, והענפים שאסרנו בידנו הם הואיל ולא עצרנו מתת, גם אתה אל תעצר הגשמים.

נדר תלוי ברוח פינו: 'ישב רוחו יָלֹו מים'

נדר תלוי בקול: 'קול ה' על המים'

עשינו מה שצויתנו, כשם שזאת גדילה על המים, כך תן לנו מים...¹⁶

אפשר שלזיקת הערבה למים בחג הסוכות ניתן למצוא תימוכין מן המחקר הארכיאולוגי. במטבעות (דינרים) מתקופת מרד בר-כוכבא מופיע כלי עם פיה ולצדו ענף של צמח. חלק מן החוקרים הציע לזהות את הצמח עם התמר, והכלי

איור מס' 1: מטבעות (דינרים) מתקופת מרד בר-כוכבא, במרכז כלי עם פיה ולצדו ענף (ערבה?) ובהיקף הכיתוב 'לחרות ירושלים' (מימין), ו'לחרות ישראל' (משמאל)

עם הפיה קשור לחג הסוכות;¹⁷ כפי הנראה מדובר בצלוחית הזהב ששימשה לניסוך המים בשמחת בית השואבה.¹⁸ לפי דעה אחרת סביר יותר לזהות את הצמח עם הערבה¹⁹ (איור מס' 1). השימוש בערבה אינו מקרי אפוא, שהרי הוא צמח המסמל יותר מכל את המים (בלשון המקרא: 'ערב־נחל').

על רקע כל האמור לעיל, יש להזכיר גם את פסוקי ההפטרה לחג הראשון של סוכות, הקושרים בין מועד זה למים ולגשם:

וְהָיָה בַּיּוֹם הַהוּא יֵצְאוּ מֵי־יְרוּשָׁלַם... בְּקִיץ וּבְחֶרֶף יִהְיֶה... וְהָיָה כָּל הַנּוֹתֵר מִכָּל הַגּוֹיִם הַבָּאִים עַל יְרוּשָׁלַם... וְלַחַג אֶת־חַג הַסּוּכוֹת, וְהָיָה אֲשֶׁר לֹא־יַעֲלֶה... וְלֹא עֲלִיהֶם יִהְיֶה הַגֶּשֶׁם (זכריה יד ח-טז).

16 ספר הרוקח הגדול, ירושלים תשכ"ז, סימן רכא.

17 לדעת ר' יוחנן בן ברוקה, ביום השביעי של סוכות היו חובטין בענפי דקל בקרקע בצדי המזבח 'ואותו היום נקרא יום חבט חריות' (משנה, סוכה ד, 1).

18 מ. שוורד, אוצר מטבעות היהודים, ירושלים תשנ"ח, עמ' 129.

19 Y. Adler, "The Temple Willow-Branch Ritual Depicted on Bar Kokhba Denarii", *Israel Numismatic Journal* 16 (2006-2008), pp. 131-135.

על פי המסורת, 'בחג [=הסוכות] נידונים על המים'.⁴ מכאן ניתן ללמוד מדוע רבות ממצוות החג קשורות למים, כגון: מצוות ניסוך המים על המזבח,⁵ שאליה גלוותה שמחת בית השואבה.⁶ על טעם מצוות ניסוך המים אמר ר' עקיבא:

מפני מה אמרה תורה נסכו מים בחג?

אמר הקב"ה: נסכו לפני מים בחג כדי שיתברכו לכם גשמי שנה.⁷

בימי בית שני נקשרו מצוות חג הסוכות ומנהגיו הקשורים למים במעיינות הסמוכים לירושלים: מים לניסוך המזבח ממזמי השילוח⁸ ועיטור המזבח בכל אחד מימי החג במורביות ערבה שהובאו ממעיין מוצא.⁹ כיוון שהערבה מציינת את התלות במים,¹⁰ החשיבו חכמים מצווה זו ביותר ואמרו: 'נטיעות, ערבה וניסוך המים הם הלכה למשה מסיני'.¹¹ לכן קבעו חכמים שנטילתה דוחה את השבת – דין שעמד במוקד הפולמוס עם הצדוקים.¹²

לאחר חורבן בית שני תיקנו חכמים 'זכר למקדש' לחבוט בערבה ביום השביעי של סוכות,¹³ הוא יום הושענא רבא, המכונה 'יום ערבה' או 'יום נטילת ערבה'.¹⁴ אף שמהג זה לא נזכר בתלמוד, יש רמז למשמעותו כיום דין. התלמוד הירושלמי מציין את החשיבות של השהייה בבית הכנסת בזמן תפילת מוסף לשמיעת קול השופר בראש השנה ולנטילת הערבה ביום הושענא רבא: "'ואותי יום יום ידרשון" – זו תקיעה וערבה'.¹⁵ בדברי רבי אלעזר מוורמס (=וורמייזא; 1165-1230), נזכרה במפורש הזיקה שבין הערבה לבקשת הגשמים ביום הושענא רבא:

4 משנה, ראש השנה א, ב.

5 משנה, סוכה ד, ט.

6 משנה, סוכה ה, א.

7 בבלי, ראש השנה טז ע"א.

8 משנה, סוכה ד, ט.

9 משנה, סוכה ד, ה.

10 ראו הרב ע' קלמנהיים, ארץ מול שמים – מדרשי גשם ארץ-ישראלים, ירושלים תשס"ד, עמ' 99.

11 בבלי, סוכה מד ע"א.

12 בבלי, סוכה מג ע"ב.

13 רמב"ם, הלכות שופר וסוכה ולולב, ז כב.

14 ראו סידור רב סעדיה גאון (י' דודון, ש' אסף וי' וואל מהדירים), ירושלים תש"ס, עמ' רלט; רש"י לבללי, תענית ה ע"א, ד"ה: 'מונה כ"א יום'.

15 ירושלמי, ראש השנה ד, ז נט ע"ג.

למעשה כל ארבעת המינים מסמלים את המים ואת התפילה לגשמי ברכה. הציווי 'ולקחתם לכם ביום הראשון' (ויקרא כג, מ) תכליתו לפי המדרש 'כדי לזכותכם כדי שאוריד לכם מטר'.²⁰ ואכן זמן הזכרת הגשמים לפי ר' אליעזר הוא משעת נטילת לולב. וכך הוא מטעים את דבריו:

הואיל וארבעת מינין הללו אינן באין אלא לרצות על המים.

וכשם שארבעת מינין הללו אי אפשר בהם בלא מים –

כך אי אפשר לעולם בלא מים.²¹

כלומר כשם שארבעת המינים הם צמחים שגידולם מחייב מים, כך אין קיום לעולם ללא מים. על כן משמשים ארבעת המינים, המסמלים את המים, 'מזכירי גשמים' ומלמדי זכות לפני הקב"ה בבואו לדון על המים. רעיון זה מובע בתלמוד הירושלמי: 'על ידי שארבעת מינין הללו גדילים על המים, לפיכך הן באין פרקליטין למים'.²²

ואכן מנקודת מבט בוטנית וחקלאית הגידולים הללו מייצגים או מסמלים את 'עצי המים' הגדלים בארץ-ישראל בבתי הגידול השונים. יתירה מזאת, הם אולי מציינים מקורות מים שונים.

ערבה – נקראה במקרא במפורש 'ערבי-נחל' (ויקרא כג מ; איוב מ כב; ישעיה מד ד), צמח מים מובהק, במקווי מים זורמים, במעיינות ולאורך נחלי איתן בכל אזורי הארץ.

הדס – שיח ירוק-עד, סמל הרעננות (ישעיה מא יט), המייצג את אזור חורש ההר היס-תיכוני הלח והמוצל של צפון הארץ (בעיקר במפנים הצפוניים). הזיקה למים נרמזת גם בחזון הנביא זכריה: 'ההדסים אשר במצלה' (א, ח).

תמר – עץ שבית מתמריר, מאפיין את אזורי האקלים החמים: עמקים²³ ונאות המדבר;²⁴ הוא גדל באזור של מי תהום גבוהים, במים מתוקים ומליחים כאחד (איור מס' 2).

אתרוג – עץ פרי שיובא לארץ-ישראל בתקופת המקרא²⁵ וגדל רק כגידול

20 ויקרא רבה ל, יב.

21 בבלי, תענית, ב ע"ב.

22 ירושלמי, תענית א, א סג ע"ג.

23 השו"ת תוספתא שביעית ז, יא: 'סימן לעמקים דקלים'.

24 וראו בענין נדודי בני ישראל במדבר את הפסוק: 'ובאילים שתים עשרה עינות מים ושבעים תמרים' (במדבר לג ט).

25 על הגישות האחרות שהובאו במחקר באשר למועד הגעתו של האתרוג ותפוצתו, נדון בהרחבה בפרק השני.

איור מס' 2:
גדיד תמרים

חקלאי ובשדות שלחין. עץ זה יש להשקות באופן סדיר מים שאיכותם גבוהה: 'ואיוז היא שגדל על כל מים, הווי אומר זה אתרוג'.²⁶ הזיקה של האתרוג למים באה לידי ביטוי במדרש השמות שהתפתח סביב שמו המקראי 'פרי עץ הדר'. בתרגום עקילס הגר מובא: 'הדר – שהוא דר על המים'.²⁷ ובנוסף אחר²⁸ דרש בן עזאי: 'פרי עץ הדר – אל תקרי הדר אלא אידור, שכן בלשון יווני קורין למים אידור',²⁹ כלומר, פרי עץ הדר הוא פרי של 'עץ המים'. לתכונה זו יש נפקות הלכתית: בניגוד לשאר עצי הפרי, לעניין קביעת שנת המעשר דין האתרוג כדן ירקות התלויים באספקת

26 בבלי, סוכה לה ע"א.

27 ירושלמי, סוכה ג, ה גג ע"ד; ויקרא רבה ל, ח.

28 בבלי, סוכה לה ע"א.

29 hydor

מים סדירה. לפיכך יש לעשרו מזמן לקיטתו – ולא מזמן חניטתו: 'מה ירק דרכו ליגדל על כל מים ובשעת לקיטתו עישורו, אף אתרוג'.³⁰

הזיקה שבין נטילת ארבעת המינים להנפת העומר, קרבן שתי הלחם והביכורים לבקשת גשם וטל לברכה

ראינו שארבעת המינים באים לרצות על המים. וכשם שארבעת המינים הללו אי אפשר בהם בלא מים – כך אי אפשר לעולם בלא מים.³¹ בחג הסוכות, שבו נידונים על המים,³² משמשים ארבעת המינים 'פרקליטין' למים.³³ תפקיד זה נעשה באופן סמלי על ידי הגענוע, כפי שמובא בראשונים (על פי הירושלמי שאינו בדינו): 'כדי לנענע כוחו של קטיגור',³⁴ כלומר, הגענוע בהם בעת המשפט מזעזע ומתיש את כוחו של הקטגור כביכול. הנטילה והגענוע מקבילים למעשה לפעולת ההנפה. בתלמוד מובא שסדר הגענוע נלמד מאופן הנפתם של שתי הלחם ושני כבשי העצרת:

מניף ומוליך, ומביא, מעלה ומוריד...

אמר ר' יוחנן: מוליך ומביא – למי שהארבע רוחות שלו, מעלה ומוריד – למי שהשמים שלו.

במערכא מתנו הכי... מוליך ומביא – כדי לעצור רוחות רעות, מעלה ומוריד – כדי לעצור טללים רעים.³⁵

אכן, עניין התנופה נזכר שבע פעמים בתורה בקשר לקרבן העומר בפסח ולשתי הלחם בשבועות, מספר המרמז על שבע השבתות שבין העומר לעצרת.³⁶ ואולי

30 בבלי, קדושין ג ע"א ורש"י, שם. קיימת גם זיקה למים ולהופעת פרוי. גרימת עקה לעץ למשך מספר ימים והשקאתו לאחר מכן מביאה ליצירת גל פריחה וחניטת פירות שבשלים לאחר כמאה יום. יש מגדלים שמבצעים פעולה זו מספר פעמים בשנה ובכך מגבירים את תנובת הפרי על ידי יצירת כמה מחזורי פירות בשנה (תודתי לאליעזר תגרי על מידע זה). בפעולה יוזמה זו, אך גם באופן טבעי, ניתן לראות בעץ אחד אתרוגים בשלבי הבשלה שונים, כדברי התלמוד: 'עד שבאין קטנים עדיין גדולים קיימים. ר' אבהו אמר: 'אל תקרי 'הדר' אלא 'הדר' – דבר שדר באילנו משנה לשנה' (בבלי, סוכה לה ע"א).

31 בבלי, תענית ב ע"ב.

32 משנה, ראש השנה א, ב.

33 ירושלמי, תענית א, א סג ע"ג.

34 ראבי"ה, הלכות לולב, סימן תרפג.

35 בבלי, סוכה לו ע"ב.

36 והניף את העמר לפני יהוה לרצונכם מקדחת השבת יניסנו הבהן... ועשיתם ביום הניסכם את העמר... וספרתם לכם מקדחת השבת מיום הביאכם את העמר הנתנופה שבע שבתות תמימות

כנגד שבעת הימים שהיו מניפים (=מגענעים) את ארבעת המינים בחג הסוכות בבית המקדש³⁷ או כנגד שבעת המינים שהיו מניפים בסל הביכורים בחג השבועות.³⁸ בכל אחד מן המועדים הללו עדיין קיימת חרדה לעתיד היבול של אותה השנה: משלב בקשת הגשמים, שכה חיוני לזריעה, מיד לאחר חג הסוכות ועד לימי קציר השעורים בחג הפסח וימי קציר חיטים וביכורי פירות האילן בחג השבועות (עצרת) – כולם ימים שבהם העולם נידון.³⁹

בפעולת ההנפה אנו מבקשים אפוא בתחילת החורף: 'משיב הרוח ומוריד הגשם' – לברכה, ולהבדיל בתחילת הקיץ אנו מבקשים: 'מוריד הטל' – לברכה וכן למנוע רוחות וטללים רעים.⁴⁰ הימים שבין פסח לעצרת, ימי ספירת העומר, הם תקופות מעבר קריטיות בארץ-ישראל, המתאפיינות באקלים בלתי יציב⁴¹ ורוחות קדים שרביבות⁴² מחד גיסא, וברוחות צפוניות-מערביות קרות⁴³ וגשמים⁴⁴ מאידך גיסא, שעשויים לגרום לשבירת קנה התבואה ולריקבונה ולהשפיע על תהליך ההאבקה והבשלת הפירות. בעונה זו סופר האיכר את הימים אחד לאחד בחרדה ובלבו תפילה להגיע לסופה של העונה מבלי שייזוק היבול. מציאות כזו משפיעה בראש ובראשונה על שבעת המינים, גידולי היסוד של ארץ-ישראל. בתקופת ביניים

תהינה... עד מקדחת השבת השביעית תספרו חמשים יום והקרבתם מנחה חדשה לה'. מושיבתיכם תביאו לחם תנופה שמים... והניף הכהן אתם על לחם הבכורים תנופה לפני ה' על-שני כבשים קדש יהיו לה' לכהן (ויקרא כג יא-ב).

37 הזיקה בין נטילת לולב להנפת העומר מופיעה במשנה (סוכה ג, יב): 'בראשונה היה לולב נטל במקדש שבעה, ובמדינה יום אחד. משחרב בית המקדש התקין רבן יוחנן בן זכאי שיהא לולב נטל במדינה שבעה זכר למקדש, ושיהא יום הגף כלו אסור'.

38 בשעת הבאת הביכורים למקדש, היו אווזים מביא הביכורים והכהן את סל הביכורים ומרימים אותו יחדיו. פעולה זו נקראת 'הנפת הבכורים'. חז"ל למדו זאת מן הפסוק: 'ולקח הכהן הטנא מידך' (דברים כו ד) – 'לימוד על הבכורים שטעונין תנופה' (ילקוט שמעוני לדברים רמז, תתקלח); הרמב"ם, הלכות בכורים ג, יב.

39 משנה, ראש השנה א, ב; בבלי, ראש השנה טז ע"א.

40 ראו י' רוחנסון, מדרש חודש וטבעו, אלקנה תשס"א, עמ' 213-216, 222-225, 239-241 ועוד.

41 כדברי המדרש: 'ישמור לנו מרוחות רעות ומטללין רעים, ואימתי? באלו שבע שבועות שבין פסח לעצרת' (ויקרא רבה כח, ג).

42 וראו בירושלמי, שקלים ה, א מח ע"ד: 'פעם אחת יבשה ארץ ישראל... פעם אחת נשדף כל העולם כולו ולא היו יודעים מאיכן להביא (=את העומר)'.

43 ראו, למשל: 'רוח צפונית יפה לחטים בשעה שהביאו שליש וקשה לויתים בשעה שינצו, ורוח דרומית קשה לחטין בשעה שהביאו שליש ויפה לויתים בשעה שינצו' (בבלי, בבא בתרא קמז ע"א ומקבילות נוספות).

44 על גשמי קללה בימי קציר, ראו שמ"א יב יז-יט, השוו משנה תענית א, ז: 'יצא ניסן וירדו גשמים סימן קללה'.

זו נפתחים פרחי הזית והגפן, הרימון והתמר, ובה גם חונטת התאנה פגיה. בתקופה זו מתמלאים גרעיני השעורה והחיטה, ובה נקבע גורל היבול של כל אחד ואחד משבעת המינים הללו.⁴⁵

לסיכום, פעולת ההנפה מסמלת אפוא את פנייתו של האדם לבורא עולם ולשלוחיו⁴⁶ בימי הדין, הפרוסים לאורך כל עונות השנה, ואת תלותו המתמדת של החקלאי הארץ-ישראלי בחסדי שמים: 'והארץ אשר אתם עבדים שמה לרשתה ארץ הרים ובקעת למטר השמים תשתה-מים. ארץ אשר ה' אלהיך דרש אתה תמיד עיני ה' אלהיך בה מרשית השנה ועד אחרית שנה' (דברים יא יא-יב).

ארבעת המינים מייצגים את ארץ-ישראל לחבליה השונים

כפי שהראנו, ניתוח פיסטוגיאוגרפי של ארבעת המינים מורה שמדובר בעצים המייצגים את כל עצי ארץ-ישראל: עצי בר ותרבות, עצים ממוצא ים-תיכוני מקומי ועצי פרי שיובאו, עצים הדורשים תנאי אקלים קריר, לעומת צמחים שזקוקים לתנאים תרמופיליים. האפשרות לגדל את כולם בתא שטח קטן יחסית – ארץ-ישראל – נובעת מייחודה כאזור מפגש של אזורי אקלים עולמיים. מן הראוי להעיר על עוד תכונה ייחודית הקשורה במיוחד לצמחי המים (הידרופילים). המים, שתכונותיהם דומות כמעט בכל אזורי העולם, נחשבים כגורם מאחד וממוג מבחינה אקולוגית, ולכן רבים מצמחי המים הם בעלי תפוצה קוסמופוליטית.⁴⁷ מכאן שארבעת המינים מייצגים למעשה את ארץ-ישראל, על כל מגוון צמחייתה והניגודיות של אזוריה השונים. וכך מתבאר יפה ההסבר שנתן הרמב"ם לנטילת ארבעת המינים. לדבריו, יש בהם כדי להזכיר לבני ישראל את האירוע ההיסטורי של המעבר מן המדבר להיאחזות באדמת ארץ-ישראל, מעבר מאזור צחיח לארץ חקלאית פורה שבה מקווי מים:

ואשר נראה לי בארבעת מינין שבלולב, שהיא שמחה וששון על יציאתם מן המדבר שהיה לא מקום זרע ותאנה וגפן ורימון ומים אין לשתות, אל מקום עצי פרי ונהרות, לפיכך נלקח בזכרון...⁴⁸

בדומה לפירוש הרמב"ם, מציע נגה הראובני הסבר סמלי נוסף לקשר שבין ארבעת

המינים ובין שלבי הגעת בני ישראל אל ארץ-ישראל.⁴⁹ לפי הסבר זה, ארבעת המינים מציינים באופן סמלי את תולדות עם ישראל.

א. כפות תמרים מסמלים את המדבר – הם באים להזכיר את תקופת נדודי בני ישראל במדבר: את חנייתם בנאות המדבר (במדבר לג ט) וישיבתם בסוכות, כפי שנאמר: 'למען ידעו דרתיכם כי בסכות הושבתי את בני ישראל בהוציא אותם מארץ מצרים' (ויקרא כג מג).

ב. ערבי נחל מסמלים את העצים הגדלים על גדות הירדן – הם באים להזכיר כיצד עברו בני ישראל את הירדן בבואם ארצה ושם נצטוו לקחת שתים-עשרה אבנים 'לקרן לבני ישראל עד עולם' (יהושע ד ז).

ג. עץ עבות – הוא ההדס, המסמל את אזורי הדר, שנאמר: 'צאו הקר והביאו עלי זית ועלי עץ שמן ועלי הדס ועלי תמרים'⁵⁰ ועלי עץ עבת לעשת סכת מכתוב' (נחמיה ח טו). הוא משמש זיכרון לשלב הראשון בכיבוש הארץ: ההתנחלות על שדרת הדר המרכזית, בירוא היערות והכשרתם לעבודת האדמה (יהושע יז טו-יח).

ד. עץ הדר הוא האתרוג, שנחשב לפרי מיוחד ('מעונג'), שמוצאו אינו מקומי, מסמל את השלב האחרון בהיאחזות בארץ-ישראל ופיתוח חקלאותה. השלב שבו עם ישראל הגיע אל המנוחה ואל הנחלה והוא יושב 'איש תחת גפנו ותחת תאנתו'.

כאמור, ייחודם של ארבעת המינים הנו בשילוב ביניהם, דבר שמתאפשר רק בארץ-ישראל. בהתאם לכך, הרמב"ם מביא טעם נוסף לבחירתם והוא 'רובי מציאותם בארץ-ישראל באותו העת ויכול כל אחד להשיגם'.⁵¹ לפי טעם זה, ארץ-ישראל היא המקום האידיאלי לקיום מצוות ארבעת המינים⁵² ורק בה ניתן למצוא את כולם, ולמעשה רק בה ניתן לקיים את כל מצוות התורה, שהרי יש מצוות התלויות בארץ. בעצם הנטילה מעיד האדם כביכול על שבחה הסגולי של הארץ, כפי שעולה גם מדברי ר' נסים ממרסיי:

49. נ' הראובני, טבע וגוף בטורשת ישראל, נאות קדומים 1980, עמ' 76-77.

50. אמנם תמרים מניבי פירות אינם גדלים בדרך כלל בהרים, אך שאר העצים הנזכרים ברשימה אופייניים לאזור הדר הים-תיכוני.

51. מורה הנבוכים, ג מג, עמ' שעו.

52. דוגמאות נוספות לגישת הרמב"ם, שהמצוות מותאמות למציאות בארץ-ישראל, בעניין נטיעת עצים, ראו שם, ג לו, עמ' שסא; לגבי פדיון בכור בהמה, ראו שם, ג לט, עמ' שסד, וכן בעניין הקרבת תורים ובני יונה, ראו שם, ג מו, עמ' שפב.

45. נ' הראובני, טבע וגוף בטורשת ישראל, נאות קדומים 1980, עמ' 36-38, 53-54.

46. השו' דרוש סערה עשה דברו' (תהילים קמח ח).

47. החי והצומח של ארץ ישראל (ע' אלון עורך ראשי), ח, תל-אביב 1984, עמ' 105, 107.

48. רבינו משה בן מימון, מורה הנבוכים (י' קאפח מהדיר), א, ירושלים תשל"ב, ג מג, עמ' שעו.

יש שואלין טעם למה בחר השם בד' מינין שבלולב יותר מזולתם, והענין הוא, לשבח השם על הארץ הנבחרת, שאלו המינין נמצאים בה. כי התמרים והאתרוגים אינם נמצאים בכל ארצות כמו רוב שאר הפירות... נמצא כי הארץ נבחרת, לא יחסר כל בה.⁵³

פן נוסף הוא שבארץ ישראל מתאפשרת מצוות 'ולקחתם לכם' על ידי שיתוף פעולה בין-אזורי בין איש ההר לאיש העמק והמישור, בין זה המספק לולבים ואתרוגים ובין זה המספק הדסים וערבות. בעליה לרגל בחג הסוכות התכנסו בירושלים עולים מכל חבלי הארץ ושם יכולים היו להחליף או למכור את תוצרתם ולקיים מצווה זו כהלכתה.

חג הסוכות חגה של ארץ-ישראל

הרעיון שארבעת המינים מזכירים לנו את תולדות עם ישראל ואת שבחה של ארץ-ישראל משתלב באחד הטעמים שמביא הרמב"ם למצוות הישיבה בסוכה: 'וכן יצאו מן הבתים וישבו בסוכות כדרך שעושים העמלים שוכני המדבריות והיערות, כדי לזכור שכך היה מצבנו לפנינו, כי בסכות הושבתי את בני ישראל וגו' (ויקרא כג מג). ועברנו מזה לשכון בתי משכיות, במיטב המקומות שבעולם, והדשן ביותר'.⁵⁴ ארץ-ישראל נחשבת אפוא ל'מיטב המקומות שבעולם' והישיבה בסוכה נועדה לעורר מחדש בכל שנה את עברנו ומוצאנו, ואת הערכתנו לקב"ה שהנחילה לנו. רבי דון יצחק אברבנאל (1437-1508), מציין שלמעשה כל אחד משלושת הרגלים נועדו להודות לה' על חסדיו:

בסבת זה שישאל קבלו מהשם יתברך ג' חסדים גדולים. והם יציאת מצרים ומתן תורה וירושת הארץ. ולכן צוה שיעלו לביתו שלש פעמים בשנה. בחג המצות להודות לה' על שהוציאם ממצרים. ובחג השבועות להודות לפניו על שנתן להם את התורה. ובחג הסוכות להודות לפניו על הארץ ועל תבואותיה.⁵⁵

במילים אחרות, פסח הוא חג ההודיה על יצירת עם ישראל, שבועות – חג מתן תורת ישראל וסוכות – חגה של ארץ-ישראל. ההודיה על מתן הארץ ופירותיה נעשית אפוא על ידי הישיבה בסוכה ולקחת ארבעת המינים המייצגים אותה.

53 ר' נסים ממרסיי, מעשה נסים (ח' קרייסל מהדיר), ירושלים, עמ' 389.

54 הרמב"ם, מורה הנבוכים, ג מג, עמ' שעה.

55 אברבנאל לדברים טז.

איור מס' 3: נר בעל שלושה פיות ועליו זוג לולבים ואתרוגים מן התקופה הרומית (באדיבות ורדה זוסמן)